

Концепцията за "източното (хидротехническото) общество (цивилизация)" на Карл Витфогел

Марчо Марков*

Резюме: Статията разглежда концепцията за източното общество, наричано още хидротехническа цивилизация. Неин създател е Карл Витфогел – американският историк от немски произход, който последователно изминава пътя от убеден марксист до един от най-оригиналните мислители-институционалисти. Проследен е жизненият път на учения, формирането на неговите възгледи, дискусиите му с други изследователи почти през целия двадесети век. Анализирани са етапите на развитието на концепцията му за източния деспотизъм, типове иригационни общества, характеристиките на трите вида деспотични режими, тоталната власт, азиатската и неазиатската система на производство. Представени са формулираната от него знаменита триада: "тотален терор – тотално подчинение – тотална самота" и концепцията му за "силната" и "слабата" собственост. В историята на науката К. Витфогел остава като един от най-ярките изследователи на Китай, чиито книги и до днес се определят като настолно четиво на всички китаеведи.

Ключови думи: иригационно общество, източен деспотизъм, тотална власт, права на собственост, деспотични режими, институционален анализ.

JEL: A12, B25, B31, N01.

Карл Август Витфогел (**Karl August Wittfogel**) е американски учен от немски произход и един от най-известните историци на XX век. Заедно с това той е философ, социолог, икономист и геополитик, автор на теорията за "източния деспотизъм".

К. Витфогел е роден на 6 септември 1896 г. в село Волтердорф, провинция Хановер в семейство на учители. Гимназия завършва в провинциалния център Люнебург, а университетското си образование получава в Лайпциг и Берлин. Още по време на обучението си започва да пише статии, пиеси, стихове, като в повечето от тях изповядва пролетарски и революционни идеи. Витфогел активно участва в немското младежко движение, като се включва в младежки кръг с романтична насоченост. Служи в армията като тръбач-сигналист.

След германската революция от 1918 г. **започва да се интересува от марксизма** и се увлича по "Капиталът" на Карл Маркс. В тези години у него се заражда силен интерес към историята и културата на Изтока и особено на Китай, в частност към даоизма. През 1919 г. революционният вестник "Червено знаме" (*Rote Fahne*), рецензирайки негов цикъл от публични лекции за Китай, ги определя като своеобразна "комбинация между Маркс и Лао-Дзъ".

* Марчо Марков е доктор, доцент в катедра "Икономика" на УНСС, e-mail: mmarkov@unwe.bg

¹ Лао-Дзъ е китайски философ от древността, централна фигура в даоизма, една от трите главни китайски религиозно-философски системи. В религиозните форми на даоизма той е почитан като божество.)

В края на 1920 г., след своята сватба с първата си съпруга, влиза в Германската компартия, в резултат на което загубва работата си. Напуска компартията, когато Хитлер идва на власт в Германия през 1933 г. Дълго време сътрудничи на Франкфуртския институт за социални изследвания, основан от Феликс Веил. Под влияние на първия директор на този институт К. Грюнберг Витфогел започва да се занимава със социални науки и се превръща в зрял марксист. В този период изпитва сериозно влияние от австро-унгарската социологическа школа.

През 1924 г. публикува първата си крупна работа **"История на бюргерското общество"** (*Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*, Malik Verlag, Wien, 1924), където различава следните етапи в развитието на човечеството: примитивен комунизъм, примитивно селско стопанство, античност, азиатски начин на производство, феодализъм и капитализъм. Тук за пръв път Витфогел разглежда ролята на естествения фактор, като подчертава, че в различните класови общества (за него това са античното, азиатското и феодалното общество) той играе различна роля.

В периода 1921-1922 г. в Лайпциг, който тогава е център на позитивизма в Германия, К. Витфогел започва **сериозно изучаване на историята на Китай** под ръководството на известните немски китаеведи А. Конрад и Е. Еркес. Силно влияние върху него оказва и Карл Лампрехт, основал в същия период Института за история на културата, който бързо се утвърждава като център за междудисциплинарни изследвания в социалните науки. По това време К. Витфогел се запознава с **трудовете на Макс Вебер**, което по неговата лична преценка, направена в края на жизнения му път, е било **най-сериозното интелектуално предизвикателство**, пред което се е изправял някога. Дълго време той се опитва да интегрира идеите на марксизма с

тези на Вебер, но по собствената му преценка, а и на тази на неговите опоненти, той не успява да се справи докрай с тази задача.

Именно Вебер, по признанието на Витфогел, му подсказва идеята за "специфичното" общество на доколониалния Изток – **геспотичната държава**, опираща се на класата на бюрокрацията. Това общество по своята същност не е нито робовладелско, нито феодално, нито буржоазно. Развитието на създадената от него **"урбанизационна (хидротехническа)" теория** преминава през няколко етапа, които той излага в поредица от трудове, посветени на Китай.

Първата книга, написана от него веднага след установяването му във Франкфурт през 1925 г., е със заглавие **"Пробуждащият се Китай"** (*Das erwachende China*, AGIS Verlag, Wien, 1926). В тази работа той комбинира идеите на Маркс за същността на "източния геспотизъм" с идеите на Вебер за ролята на "могъщата хидротехническа бюрокрация". Витфогел показва, че в тези държави управляващата класа са чиновниците, контролиращи средствата за производство и присвояващи принадения продукт, и въвежда ново понятие в политологията – **"класа-държава"**. Тук той за пръв път използва и марксовото понятие "азиатски начин на производство", заемайки го от третия том на "Капиталът". Книгата е преведена и на руски език от издателство "Прибой" и излиза в Ленинград през 1926 г.

През 1928 г. К. Витфогел защитава успешно докторска дисертация в Университета във Франкфурт на Майн. В следващите три години излизат две фундаментални негови статии, посветени на ролята на естествените фактори в историята. Първата от тях, под заглавие **"Геополитика, географически детерминизъм и марксизъм"** е поместена в три книжки на руското списание "Под знаменем марксизма" през

1929 г. Втората – **"Естествените причини в икономическата история"**, е публикувана в "Архив за социална наука и социална политика" (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*) през 1932 г.

В тези две големи статии К. Витфогел *разкрива характера на взаимодействието между природата, икономиката, обществото и историята*. Като анализира всестранно и задълбочено възгледите на Маркс по този въпрос, той дава едно от най-добрите изложения на същността на историческия материализъм в марксистката литература и залага теоретическите основи на собствения си подход към проблема. Според него съществува своеобразна "дихотомия" между историческия материализъм и естествения фактор – те взаимно си влияят и обуславят. За него обаче **фундаментално е отношението между човека и природата**, а всички останали отношения имат произведен характер.

Критикувайки своите предшественици, в т.ч. такива велики мислители като А. Смит, Д. Рикардо и Хегел, **той смята, че само К. Маркс е успял да покаже ясно ролята на "опосредстващите фактори" в отношенията между човека и природата** и е съумял да разкрие "вътрешния порядък" в процеса на производството и в историческото развитие. За съжаление, според К. Витфогел, Маркс не е завършил теоретическата разработка на своята материалистическа концепция за историята и не е успял да я приложи в систематичен вид към световната история, макар че е оставил гениални догадки по редица въпроси, които обаче допускат най-широки тълкувания.

За К. Витфогел първостепенно значение има начинът на производство, а не собствеността. Според него във всеки начин на производство е възможно да съществуват различни форми на собственост. За него начинът на производство е действителният процес на производство

или още съвкупността от съществени елементи в обмена на веществата между човека и природата под влияние на материалната страна на процеса. В широкия смисъл на думата начинът на производство е единство от естествените и социалните производителни сили в съвкупния процес на производство в дадена социално-историческа епоха. Според Витфогел великите исторически епохи на производството се различават по начина на производство, а не по производствените отношения.

Ако анализът на Маркс върви от промишлеността към селското стопанство, то у Витфогел логиката върви обратно – от селското стопанство към промишлеността. Затова тук геологическите, географските, климатическите и други природни фактори играят изключително важна роля. Сред такива природни агенти е водата, която по негово мнение е главно средство за производство, приемаща първостепенно значение при определени метеорологични условия. Този факт е решаващ за **различията между "азиатската" и "неазиатската" система на производство**.

В първата от двете посочени по-горе статии Витфогел дава **типология на иригационните общества в Азия, като различава три типа**:

първи тип, "чиста" форма на азиатски геспотизъм, отличаващ се с голям мащаб на строителството, с междурегионални водни проекти, осигуряващи иригацията и контрола върху наводненията, и с много управляващи чиновници. Това според учения е т. нар. "египетски тип", който включва Китай, древен Вавилон и Персия;

втори тип, "военно-феодална" форма с управляваща военна класа, характеризираща се с по-малки размери на иригацията и на контрола върху наводненията, наричан от него **"японски тип"**;

трети тип, намиращ се в средата между първия и втория, който той нарича **"индийски" тип**.

Тези публикации го утвърждават като най-големия специалист по проблемите на Китай в Германската компартия. В качеството си на такъв, той три пъти е канен в СССР през 1928 г., 1931 г. и 1932 г., като посещава редица институции и участва в научни конференции. По това време той се развежда с първата си жена и се оженва за журналистката Олга Йоффе, която е племенница на световноизвестния съветски физик акад. А. Ф. Йоффе. Своя меден месец те прекарват в Сочи.

В 1931 г. излиза третата му книга **"Икономика и общество в Китай"** (*Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*. C. L. Hirschfeld Verlag, Leipzig, 1931), която веднага е преведена на руски език и издана в Москва. Тя изследва развитието на производителните сили на Китай, базирайки се на Марксовата хипотеза за особената социално-икономическа структура на азиатските общества. В тази книга, завършваща творчеството на ранния Витфогел, той започва да отделя все по-голямо внимание на такива субективни фактори като организацията на труда, развитието на науката и възможностите за практическо приложение на нейните постижения.

Заглавието на книгата показва желанието на К. Витфогел **да комбинира концепциите на Маркс за начина на производство и обществените формации с концепцията на Вебер за бюрокрацията и властта**. Както може да се предполага тук той сравнява азиатския начин на производство с капиталистическия начин на производство. Витфогел развива своята теза за причините, довели до криза в азиатското общество. Според него тя произхожда и от начина на производство, и от бюрократичната властна структура на обществото. Специфичните екологически условия в Китай са причината за особената структура на селскостопанското производство и за необходимостта от широкомащабно иригационно строителство и организация.

Съдбата на китайската икономика и общество са били свързани с въпроса "прекалено много или прекалено малко вода".

Витфогел въвежда и понятието **"икономико-политическа нуклеарна област"** или **"културен център"**, като според него това е важно не само по отношение на икономиката, но и по отношение на политиката в Китай. Иригационното селско стопанство не е било повсеместно в страната, но дори и в тази смесена ситуация е съществувала **преобладаваща гео-институционална сила – иригацията**, която е формирала китайското аграрно общество. Изучавайки това общество, той стига до извода, че държавата, посредством регулиране на хидротехническите съоръжения приема активно участие в процеса на производството.

Тридесетте години на двайсет век обаче са доста тежки за немските учени, защото на власт идва Адолф Хитлер. Витфогел е автор на статии и брошури, заклеимяващи национал-социализма и фашистката "философия". Вестта, че Хитлер е станал канцлер заварва Витфогел в Швейцария, но той въпреки съветите на своите приятели се връща в Германия. При опит да я напусне е арестуван на границата и прекарва известно време в различни затвори. По добро стечение на обстоятелствата е освободен и на 2 януари 1934 г. заминава за Лондон.

От Англия Витфогел се прехвърля с жена си в Америка. Неговите приятели - синологи (китаеведи) Оуен Латимор и Едгар Сноу му помагат да се устрои. В периода 1935-1937 г. заедно със съпругата си е в Китай. По-късно през 1939 г. той се натурализира като американец, а в 1940 г. се оженва за трети път за американката Естер Голдфранк, която в последствие става известна антроположка. През 1947 г. е избран за професор по китайска история във Вашингтонския университет в Сиатъл, а в същото време е назначен за ръководител

Дискусия

на Института за изучаване на китайската история, създаден съвместно с Колумбийския университет в Ню-Йорк. Може да се каже, че **в този период той преминава от марксизма към платформата на институционализма.**

Развитието на собствената му теория и осмислянето на съветския опит в строителството на социализма го карат **постепенно да се отдалечи от комунистическото движение.** Подписването на Пакта "Рибентроп-Молотов" е причината К. Витфогел да заяви официално разрива си с комунистите, още повече че той отдавна остро критикува политическите процеси в СССР. По-късно, в основния си труд, **ученият сравнява източния тоталитаризъм с комунистическия тоталитаризъм и заявява, че политическият строй в СССР е последната и най-логична форма на източен деспотизъм.** Той определя съветското общество също и като индустриализиран деспотизъм.

Системата на отношение в деспотичните общества от този тип се характеризира с помощта на **формулираната от него знаменита триада: "тотален терор – тотално подчинение – тотална самота".** Витфогел смята, че тоталното подчинение става всеобща зависимост, на която се подчиняват и управниците, и чиновниците, и работниците и тя съпровожда човека през целия му живот. *Главна добродетел на хората става послушанието и всеки човек се ръководи от принципа "Страхувай се да правиш нещата сам".*

По гумите на К. Витфогел в СССР **"гържавата се оказва по-силна от обществото".** И затова за гражданите остава само едно положение – тоталната самота. Истинският живот е само в тесния семеен кръг, където хората честно и правдиво обсъждат животрептящите ги проблеми. Но този кръг е отчужден от официалната среда и тази раздвоеност на човешката личност става обратна страна на тоталното

отчуждение, основите на които са положени в 30-те години на XX век.

Това дава основание К. Витфогел да бъде класифициран като ренегат на комунистическото движение, антисъветчик, еретик и произведенията му, превеждани в 20-те и 30-те години на XX век, да не се дават на читателите в библиотеките на Съветския съюз.

В годините на Макартизма и преследването на хората за комунистически възгледи през 1951 г. той е разпитван в сенатския подкомитет, разследващ "гелата" на американските китаеведи, обединени около списанието "Амерейш". Макар че оценката за неговото поведение да е противоречива, той в общи линии защитава своите възгледи.

Още при завръщането си от Китай през 1937 г. **К. Витфогел замисля да напише многотомна икономическа и социална история на Китай на основата на историята на китайските династии.** Този труд трябвало да потвърди изходната теза на неговата теория за господството на източната бюрокрация в докапиталистическите страни. В качеството на източник той избира един от най-сложните исторически паметници – "Историята на династията Ляо, X – XII век", известна още като Хиганската империя. През 1939 г. към проекта се присъединява и китайския учен Фен Цзя-шен, работещ в САЩ и считан за един от най-големите специалисти по историята на този период. Изследването е завършено след десетгодишен упорит труд и излиза под заглавието **"История на китайското общество Ляо (907-1125)"** (Wittfogel, Karl. A., Feng Chia-Sheng. *History of Chinese Society Liao (907-1125), The American Philosophical Society, Philadelphia, 1949*).

Специалистите по историята на Китай посрещат с нескрит интерес този съвместен труд между крупния теоретик К. Витфогел и познавача на гревните текстове Фен Цзя-шен. Много западни китаевед

веди дават висока оценка на книгата, но и значителна част от учениците са на мнение, че органическо сливане на метода и на текста на двамата автори не се е получило – като че ли текстовете са паралелни, а не органически единни. Въпреки това в интерес на истината всички съвременни китаеведи отбелязват, че благодарение на обилието на фактическия материал, великолепния превод и дълбокия теоретически анализ книгата до днес играе ролята на единственото крупно помагало за изследване на хиданите и тяхното царство.

Задълбочената многгодишна работа на К. Витфогел върху проблемите на Китай се увенчава с написването на фундаменталния му труд **"Източният деспотизъм: Сравнително изучаване на тоталната власт"** (*Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. Yale University Press, New Haven, 1957), излязъл през 1957 г. и превърнал се веднага в научен бестселър. В него той доразвива предишните си възгледи и окончателно формира собствената си концепция за този тип общества. **Краткото изложение на витфогеловата концепция** може да бъде резюмирано по следния начин:

През първобитно-общинния строй преминава цялото човечество и заедно влиза в така нареченото от Витфогел феодалното общество – първото антагонистично общество. Но после развитието на човечеството става по-сложно и тръгва по различни пътища. Западът тръгва по пътя на робовладелството и античността и преминавайки в капитализма, попада в многоцентрично демократическо общество от западен тип, основано на частната собственост.

На Изток се появява *бюрократически строй* с "азиатски начин на производство" (по определението на К. Маркс), *чиято най-важна отличителна черта е отсъствието на частна собственост върху средствата за производство*. Обществото от "източен тип" е тупиков вариант, защото са-

мостоятелно, без помощта на Запада, не е способно да премине към капитализма като по-висок стадий на развитие. Тук поради липсата на частна собственост, разделеният на труда и властта пораждат експлоататорската класа – всемогъщата бюрокрация. **Властта на бюрокрацията** в аграрните общества неизбежно придобива централизиран, деспотичен характер благодарение на онази роля, която управляващите играят в организацията на хидротехническите работи и разпределянето на продуктите на труда.

Крайъгълен камък на концепцията на К. Витфогел за **"източното общество"** е възгледът, че *контролът над водните ресурси и разпределянето са породили на Изток всемогъщата бюрокрация с деспотически централизирано правителство, които процъфтяват за сметка на експлоатацията на земеделските общини*. Като отчита изключително важната роля на крупномасштабните хидротехнически работи за възникване на бюрокрацията при "първичното", т. е. независимото, зараждане на аграрната държава, Витфогел предпочита да нарича такова общество не "източно", а **"хидротехническо"**. Това според него по-добре изразява спецификата на анализираният тип общество от гледна точка на деспотичните методи на управление, като подчертава и решаващото значение на мащабното хидростроителство. За него то е **егноцентрично, агробюрократическо, тоталитарно общество от източен тип** със "слаба" (в т.ч. "бюрократическа") частна собственост.

Обвинявайки К. Маркс, че е извършил "грех против науката", като не е дал ясен отговор на въпроса: "Ще изчезне ли експлоатацията и експлоатираната класа след ликвидирането на частната собственост?", Витфогел дава следното решение. *Класите в хидротехническото общество са основани не на собствеността, а на контрола и властта и този начин на производство*

Дискусия

може да съчетае повече от една форма на собственост. За него **собствеността е не само юридически и социален институт, но и политически, тя играе важна, но все пак второстепенна роля, защото определяща е ролята на държавата.**

В различните типове общества правата на собственост, даже и да ни се струва, че са еднакви по форма, не е задължително да са сходни по същество. Витфогел разграничава два вида частна собственост – "силна" и "слаба". В първия случай собственикът може да разполага със своята собственост с максимална свобода – това е характерно за западното общество. Във втория случай неговият контрол е силно ограничен и това е характерно за източното общество. Тъй като държавата е не обичайно силна в хидротехническото общество, частната собственост тук остава "слаба" собственост.

К. Витфогел разглежда три вида "слаба" собственост в това общество, които се проявяват във времето и в пространство то неравномерно:

първо, "проста", когато независимата активна собственост играе подчинена роля както в движимата, така и в недвижимата си форма. "Простата" собственост има две форми – от племенен тип и тип централизирана държава;

второ, "полусложна", когато независимата активна собственост силно се развива в промишлеността и търговията, но не и в земеделието;

трето, "сложна", когато независимата активна собственост е развита силно не само в промишлеността и търговията, но и в земеделието.

Държавната власт в хидротехническото общество има абсолютен и авторитарен характер, това е тотална власт, подчиняваща всичко и всички. Тя изпълнява **две функции**: *организационна функция*, свързана с организацията на стопанството и организацията на въоръжените сили,

и *функция по присвояване на дохода*. Според учения деспотизмът е политически режим, характеризиращ се с три основни признака:

първо, неограничена власт на управника, опираща се на управляващата бюрокрация, армията и полицията;

второ, държавна власт като определящ фактор на класовата структура на обществото и по-голяма власт на държавата в икономическия живот на страната;

трето, слабост на обществото в сравнение с държавата, която облича с власт отделни лица или групи от хора.

Носителят на върховната власт не е ограничен нито от културните традиции, нито от естественото право, защото в обществото отсъстват институции или групи от населението, които да послужат като противовес. Обожествяваната деспотична власт не допуска потенциалните собственици да се развият като политическа класа. **К. Витфогел смята, че е открил два закона**: "за кумулативната тенденция на неразделната власт" и "за намаляващата се административна възвращаемост".

Напълно съзнателно Витфогел се противопоставя на един от основните принципи на марксистката диалектика – разглеждането на всички явления в природата и обществото в тяхното развитие. Според него развитието не е свойствено на всички общества. Той заменя понятието "развитие" с понятията "трансформация" и "изменение" и се опитва да покаже, че в реалната история **прогресът е понятие относително**. Само малко общества са способни на вътрешнообусловени изменения, т. е. трансформации. **Най-важните и решаващи фактори в историята са "политическото влияние" и "свободният избор"** (последната категория е въведена от Витфогел в науката за пръв път). Този свой метод на изследване той определя като "**институционален анализ**", приложен най-вече към политическите институции.

К. Витфогел доразвива своята концепция за видовете деспотични режими.

Според него те са **следните**:

първият вид е *най-силно деспотичен* и образува **ядрото** на източните общества. Тези цивилизации възникват в пустинните и полупустинните местности, недалече от реките, които могат да се използват за провеждане на селскостопанска дейност. Към тях той причислява политическите режими на древните "хидравлически общества" – Египет, Вавилон, Китай, Индия, Мексико, Перу и др.;

вторият вид се формират в покрайнините на "хидравлическия" свят. Те са *"маргинални общества"* и селското стопанство в тях не е обусловено от изкуственото напояване, а водостопанските дейности се ограничават с добиването на питейна вода. Държавата строи пътища, събира данъци и следи за обществения ред. Класически вид на такъв деспотизъм е Византия;

третият вид са *"субмаргиналните общества"*, където функциите на държавата се ограничават в това да извършва организационна дейност и да събира данъци, което се счита за минимума, който поддържа деспотизма. Пример за това са такива държави като Русия и Турция.

Произведенията на К. Витфогел не остават незабелязани сред водещите специалисти в тази област и пораждат горещи дискусии. Много автори го боготворят и изтъкват огромните му заслуги към науката. Не по-малко са и яростните му критици, които са склонни да го отричат, обвинявайки го в това, че той преследва политически, а не научни цели в изследванията си. Въпреки това той остава в историята като един от най-известните учени историци и геополитици с ярко изразен институционален уклон.

К. А. Витфогел умира на 25 май 1988 г. в Ню-Йорк на 91-годишна възраст.

Използвани интернет ресурси

1. Г. Г. Пуков – Из истории исторической науки: Карл Август Виттфогель - http://ni-journal.ru.cult_front
2. А. В. Мун – Сущность концепции "Восточного общества" К. А. Виттфогеля и ее истоки – <http://iuslib.org/index.php?app>
3. <http://wikipedia.org>
4. <http://dic.academic.ru>
5. <http://politike.ru/dictionary>
6. <http://terme.ru/dictionary>

² Обзор на критичните статии през последните двадесет години може да се види в статията на Камил Галеев "Теория гидротехнического государства К. Виттфогеля и ее современная критика" – <http://www.sociologica.hse.ru/data/2012>